

11. *Malysheva E.* Verbal and tactile communicative act as the complex metaframe-based construction // *Interdisciplinary research in the 21st century. Creation and creativity in a modern European education.* – Oradea: Editura Universității Emanuel din Oradea, 2012. – P. 314-321.

Малишева К. В. Специфіка семантичної побудови кінестетичного фрейму регламентативного типу.

Статтю присвячено проблемі дослідження кінестетичних дій регламентативного типу в структурі комплексного вербально-тактильного комунікативного акту. Виявлено, що кінестетичні дії, включені у комунікативний акт, здатні брати участь у формуванні ілокутивного потенціалу окремих мовних актів і підсилювати всі показники діалогічної взаємодії.

Ключові слова: фрейм, семантична побудова, тактильна комунікація, кінестема, діалог.

Malysheva E. V. *Semantic construction`s specificity of reglamentative type`s kinesthetic frame.*

The article is devoted to the studying of kinesthetic activities of reglamentative type in the structure of complex verbal and nonverbal communicative act. It`s revealed that the kinesthetic activities included in the communicative act are able to participate in the definition of illocutionary potential of different speech acts and making force all parts of dialogue interaction.

Keywords: frame, semantic construction, tactile communication, kinesteme, dialogue.

Маркітантов Ю. О., Маркітантова В. Ю.
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ЛЕКСИЧНА СУБСТИТУЦІЯ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ У БІЛОРУСЬКОМУ ПОЕТИЧНОМУ МОВЛЕННІ

Статтю присвячено проблемі актуалізації фразеологічних одиниць шляхом лексичної субституції у поетичному мовленні сучасних білоруських поетів. Наголошується на необхідності розмежування лексичної варіантності та лексичної заміни компонентів.

Ключові слова: фразеологізм, варіантність, лексична субституція, поетичне мовлення.

У сучасній лінгвістиці виділяють три основні аспекти дослідження фразеології – структурний, функціональний та когнітивний. Не заперечуючи значимості кожного з них, висловимо думку, що аналіз фразеологічного матеріалу з погляду його ролі та поведінки в конкретних художньо-мовленневих умовах має важливе значення у розкритті властивостей та особливостей як самих фразеологічних одиниць (ФО), так і того мовленнєвого середовища, в яке їх уведено. “Широке вивчення фразеологічної варіантності та синонімії, а також всебічне дослідження стилістичного використання ФО в художній літературі та публіцистиці

переконливо продемонстрували динамічний характер фразеології, її відкритість до різних структурно-семантичних змін”, – зауважують автори словника “Фразеологизмы в русской речи” А. М. Мелерович і В. М. Мокієнко [10, с. 3].

Фразеологічні одиниці у структурі поетичного твору були і залишаються предметом всебічного дослідження багатьох учених. Особливо виділяються роботи щодо їх стилістичного використання та індивідуально-авторських видозмін (М. Шанський, М. Бакіна, В. Мокієнко, А. Мелерович, А. Емірова, І. Гнатюк, В. Ковальов, Н. Неровня, А. Аксамітов, І. Лепешев та ін.). І все ж багатоплановість об’єкта аналізу зумовлює можливість і необхідність подальшого вивчення цієї проблеми.

Мета дослідження – визначити роль заміни компонентів фразеологізмів як у процесі оновлення фразеологічного фонду мови, так і в посиленні естетичної складової поетичного тексту.

Дослідження здійснювалося на матеріалі творів білоруських поетів Кастуся Жука [7] та Сяргея Давідовіча [5].

Заміна компонентів фразеологізмів (лексична субституція) – один із способів структурно-семантичного типу трансформацій фразеологічних одиниць. Лексична субституція – заміна компонентів при збереженні моделі й хоча б одного із традиційних структурних елементів ФО для забезпечення її “пізнаваності” читачем у культурному просторі. Вона є одним з найпоширеніших засобів актуалізації фразеологічних одиниць у поетичному тексті. У науковій літературі в основному описуються такі випадки субституції, “при якій новий компонент має семантичний чи словотворчий зв’язок з вихідним” [15, с. 79].

І. Гнатюк так визначає цей тип трансформацій: “Під субституцією (заміною) компонентів фразеологізму розуміється спосіб структурно-семантичної трансформації ФО, який полягає в цілеспрямованій заміні одного, кількох чи усіх її компонентів функціонально схожими елементами” [3, с. 109].

Важливим у дослідженні структурно-семантичних трансформацій ФО шляхом субституції, на чому наголошують учені, є розмежування цього типу індивідуально-авторських видозмін і лексичної варіантності компонентного складу ФО. Необхідність цього розмежування викликана тим, що досить часто навіть у роботах відомих науковців можна натрапити на випадки змішування цих явищ.

Варто пам’ятати про те, що не будь-яке оновлення є варіантністю ФО, хоча саме так розуміє варіантність А. Брагіна, аналізуючи індивідуально-авторські трансформації фразеологізмів, тобто лексичну заміну компонентів як варіантність [див.: 4, с. 11].

Л. Скрипник чітко визначила: “Фразеологічні варіанти – це співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення (для образних – внутрішній образ), але різняться

між собою одним чи кількома (іноді усіма компонентами лексичного складу) або певними елементами граматичної структури” [13, с. 122].

Скажімо, у фразеологічному словнику білоруської мови фіксується ФО *вылузвацца (лузацца, лезці, вылазіць) са скуры* як така, що має лексичні варіанти, з яких мовець вправі вибрати той, що найбільше його задовольняє. Сяргей Давідовіч, наприклад, зробив свій вибір так:

*І вось прад намі, як на парадзе,
Наперад лезуць з ўласной скуры
Тузы ў навуцы, тузы ва ўладзе,
Тузы ў мастацтве, ў літаратуры*

Як бачимо, смислова тотожність фразеологізму не порушується від того, який лексичний варіант використовує автор твору. Зауважимо, що варіювання компонентів і відповідно збереження образної тотожності фразеологізму залежить не лише від лексико-семантичних відношень компонентів на рівні твірного словосполучення, але й від традиції, стереотипів слововживання [8, с. 74].

Цікаво пояснює природу варіантності ФО В. Мокієнко: “Дійсно, оскільки більшість фразеологізмів у час свого виникнення була вільними сполученнями, то вільна змінюваність компонентів була їх природною властивістю. Відповідно, біля витоків стійкого сполучення міг і навіть мав бути не один, а кілька зворотів, взаємозамінюваність компонентів для яких – звичне явище. У цьому сенсі еволюція фразеологізму постає як рух від варіантного різноманіття до компонентної однаковості, “консервованості”, від “антинорми” – до норми, а не навпаки. В процесі цього руху і кристалізується фразеологічна модель, формується її внутрішня логіка” [11, с. 32-33]

Частіше поети зупиняються на інваріантних формах ФО як найбільш прийнятних для творчого осмислення і реалізації об’єктивних реалій. Саме так чинить Сяргей Давідовіч:

*Ні перад кім там чалавек
Не гне спіну,
Бо кожны ведае спрадвек
Сабе цану*

(порівняймо: *гнуць <сваю> спіну* (шыю, горб) *перад кім і ведаць* (знаць) *цану каму, чаму*).

Як бачимо, поети успішно послуговуються у своїй творчості мовними варіантами фразеологічних одиниць. Однак частіше вони знаходять більш дієві засоби підвищення виразності ФО, варіюючи їх компонентний склад. Так виникають оказіональні варіанти ФО, які виконують свою функцію тільки в умовах певного контексту, підпорядковуючись йому. Для цього часто залучаються слова, синонімічні компоненту фразеологізму. Щоправда, як зазначає А. Жуков, “синонімічність компонентів і зовнішня нормативність

лексико-семантичних зв'язків слів у складі вільного словосполучення ще не гарантують їх сполучуваності у складі фразеологізму” [8, с. 74].

Трансформації лексичного складу ФО “майже завжди, – на думку І. Гнатюк, – супроводяться актуалізацією внутрішньої форми фразеологізму” [3, с.109].

А внутрішня форма (ВФ), як зазначає А. Обдулаєв, – “це логічний образ конкретної чи тої, що конкретно сприймається, реалії, який твориться на основі відчуття і понятійного осмислення індивідуумом об’єктивної дійсності, що локалізує і координує всю семантико-граматичну специфіку ФО згідно з реальним співвідношенням речей у світі” [12, с. 37]. Ми не можемо повністю погодитися з таким поглядом на ВФ, оскільки він певним чином суперечить механізмам трансформацій ФО. Тому вважаємо, що ВФ ФО пов’язана з генетичною основою одиниць – вільних словосполучень і речень, на основі яких вони (ФО) у свій час були створені.

Більш вдалим, на наше переконання, є розуміння внутрішньої форми ФО, подане авторами словника “Фразеологизмы в русской речи”: “Внутрішня форма ФО є смисловим змістом, який твориться з елементів слів-компонентів, що сприймається як вихідне, твірне щодо певного фразеологічного значення” [10, с. 18]. При цьому: “Внутрішня форма не тотожна образній основі значення, хоча часто вони співпадають в основних елементах” [10, с. 19].

Сприйняття трансформованої шляхом лексичної субституції ФО загалом відбувається ніби “в присутності” цього ж виразу як вільного словосполучення. Субституція компонентів ФО стає, відтак, однією з причин подвійної актуалізації ФО.

При лексичній заміні компонентів, що базується на узуальній синонімії, значення ФО не змінюється. Але за такої заміни ФО може набути нового стилістичного значення, змінити емоційний відтінок через належність корелятивів до різних стилістичних шарів лексики. Так, Кастусь Жук, який у біблійній ФО *пачываць на лаўрах*, вживаючи замість високого *пачываць* знижене *уссядаць*, заземлює всю ситуацію, насичуючи її сарказмом:

Сказішы правду,

Сеючы падман,

Яны

На лаўрах уссядаюць чынна.

Структурна організація ФО під час субституції може зазнавати змін більш або менш суттєвих, що залежить, найперше, від характеру замітника традиційного компонента фразеологізму.

Кастусь Жук чи не найчастіше практикує прийом заміни компонентного складу ФО то з меншим, то з більшим стилістичним ефектом. Наприклад:

Канечне ж, стала Шэрага звярам шкада,

І вырашыла тут лясная грамада:

“Яму дароў мы назбіраем самі,

Адно не шчоўкае няхай на нас зубамі”.
Яны ж не вцямілі, што ўвесць сыр-бор – хлусня.
Звяроў чакала пад кустом
Ваўчыная гайня

(пор.: *ляскаць зубамі* – праст. 'адчуваць моцны голад; недаядаць, галадаць'). Ця заміна, на відміну від попереднього прикладу, з незначним коефіцієнтом стилістично корисної дії. Однак не можна не погодитися з тим, що ефект незвичності, новизни все-таки актуалізує змінену ФО.

Йдеться, власне, не про творення нової okazіональної ФО, а про okazіональне вживання традиційної, загальномовної. Іншими словами, перед нами випадки варіантності ФО, але не узуальної, а okazіональної. Доречною є думка Г. Абреїмової: “Від okazіональної ФО треба відрізнити okazіональне вживання, тобто виявлення рис okazіоналізму в канонічній ФО у процесі використання. У цьому випадку, на відміну від okazіональної ФО, okazіональність не має зовнішніх ознак і прикмет. Okazіональне вживання фразеологізму пояснюється незвичною сполучуваністю, внаслідок чого відбувається семантичний зсув, оновлення значення, його поширення чи звуження, поява нового переносно-образного смислу тощо, що призводить до експресивної насиченості контексту [1, с. 96].

Лексична субституція використовується для конкретизації, тобто прив'язки ФО до ситуації, через що відбувається підсилення значення та збагачення ФО новими семантичними відтінками, що й призводить до актуалізації усієї ФО.

Згадаймо щодо цього цікавий приклад лексичної субституції з творчої лабораторії С. Давідовіча, який в одному мікроконтексті зіштовхує, так би мовити, традиційну й новостворену ФО:

Не пуд, а з'еўшы горы солі,
Я зразумеў – і горка стала:
То ж адгукаецца нядоля,
А шчасце ў рот вады набрала.

Досить уміло для okazіонального варіювання ФО поети використовують ситуативні синоніми, які поза конкретних обставин ніяк не асоціюються з витісненими компонентами [6, с. 67], що призводить до суттєвого вторгнення у семантичну структуру ФО. Саме такого ефекту досягає Кастусь Жук при заміні компонента *затыкаць* ситуативним синонімом *зашыць* у просторічній ФО *затыкаць рот* у такому контексті:

Што прымоўк, бы табе
Рот зашылі дратвой?
Ці не ты на гарбе
Крыж нясеи цяжкі свой?

Револьюційних змін як у формі, так і у семантиці зазнав фразеологізм *піць (выпіць) горкую чашу да дна* під пером того ж таки Кастуся Жука, набувши такого вигляду: *піць гаркату жыцця і атруту*:

*Накажы, што сябе на пакуты
Вырак я да знямення,
П'ю гаркату жыцця і атруту –
А веру ў сумленне...*

Не менш оригінально обіграв цю ФО й відомий білоруський поет Ригор Барадулін:

*Без галавы,
Каб не магла яна
І ў думках нават палічыць ахвяры,
Каб вочы ёй не выпекла віна,
Што звыкла **піць** пакуты
З поўнай чары.*

Як показує практика, при заміні компонента узуальним чи зв'язаним синонімом змін у семантиці практично не відчувається (ці зміни можливі лише на рівні відтінків значення, на рівні входження в контекст), а ситуативний синонім більш рішуче вторгається у план змісту фразеологізму.

Значний стилістичний ефект досягається К. Жуком при заміні ФО *праціраць штаны* на *шмат штаноў працёр*, особливо, коли це ще й поєднується з таким дійовим прийомом, як подвійна актуалізація:

*Сябе здабыткамі не цешу,
Бо **шмат штаноў працёр** на вершах.
А вам – параю для высноў:
Раман пішыце – **без штаноў**.*

Одна із причин субституції, як відомо, – конкретизація семантики фразеологізму. “Готова формула у мовленні поширюється на конкретний випадок, що має свої особливості,” – зазначала Є. Бахмутова [2, с. 71]. Цей конкретний випадок диктується умовами контексту.

Аналіз показує, що як би серйозно не трансформував фразеологічну одиницю поет, незмінною умовою успіху є те, що “всі ці зміни не виходять за рамки фразеологічно цілісного значення ФО, неодмінна присутність якого в кожному трансформованому звороті є обов'язковою” [3, с. 113]. Однак присутність не означає тотожність. Тому ми не зовсім погоджуємося з тим, що А. Мелерович та В. Мокієнко зараховують лексичну субституцію (“заміна компонента ФО словом чи словосполученням”) до структурно-семантичних перетворень, які не призводять до порушення тотожності ФО [10, с. 23-24]. Адже тотожність – повне співпадіння і можливість вживання двох тотожних одиниць у будь-якому контексті, тобто повна взаємозамінність. А у випадку з лексичною субституцією це далеко не так.

Отже, слова-замінники, будучи ситуативними синонімами, більш ємні й конкретні в змістовому плані, освіжають, посилюють ФО, приводять її у відповідність зі змістом контексту. Водночас, збережені структурні елементи фразеологізму та його граматична структура служать ніби містком, який з'єднує мовні реалії та їх мовленнєві варіанти. Нововведені ж елементи

працюють на загальний контекст і підтримуються цим контекстом, завдяки чому образність інновації посилюється.

Заміна компонентів ФО таїть у собі значні можливості виразності, що особливо суттєво виявляються, коли поет створює оказіональні фразеологізми, використовуючи лише структуру (модель) традиційної ФО, до якої інколи додається фрагмент її компонентного складу. М. Шанський характеризує таке явище як створення за аналогією з загальноновживаними фразеологізмами нових, індивідуально-авторських фразеологізмів [14, с. 152]. У подібних інноваціях зв'язок з традиційною одиницею завжди зберігається. Саме завдяки такому зв'язку ми й відчуваємо їх привабливість і доречність у поетичному творі. Відверто кажучи, межу між лексичною субституцією (коли стара ФО лише підновлюється) і творенням індивідуально-авторської одиниці (коли виникає нова ФО) провести, зазвичай, важко. І вирішальним тут стає семантичний, а не формальний бік: нова ФО більшою мірою відходить від смислу висхідної, аніж компонентно оновлена структура.

Оказіональні фразеологізми завжди вносять свіжий струмінь у поетичний твір. С. Давидович, наприклад, досягає високого ступеня виразності, створюючи за аналогією до загальноновживаної ФО *из кожы лезць* нову одиницю *выскачыць з халата*:

*Ад такога вось лячэння
Здрыганулася палата,
А прафесар ад здзіўлення
Ажно **выскачыў з халата**.*

Однак інколи поети творять оказіональні ФО поза тісним зв'язком з конкретною традиційною одиницею. Під їх пером з'являються структури, "які нагадують своїм внутрішнім єством не якусь конкретну, відому ФО, а щось, що можна назвати фразеологізмом лише у цьому контексті і не більше" [9, с. 220]. Але чи стане ця одиниця активно використовуватися носіями мови, залежить як від цього конкретного контексту, так і від інших факторів. Таким, гадаємо, можна назвати оказіональний фразеологізм, утворений К. Жуком, з *матчыных пялёнак* – "з раннього дитинства, з народження":

*Калі за мову,
Што ў грудзях
Мы носім з **матчыных пялёнак**,
Манкурты
Ганьбязць нас штодзённа,
Гатовы сцёрты
Ў пух і прах.*

Або ж: *новой веры стараверы, дзяржавнае карыта, цедзіць праз сіта* та ін.

Отже, фразеологічна творчість білоруських поетів простяглася від використання варіантних компонентів відомих ФО, відшліфованих

традицією мовців, через лексичну заміну компонентів, що сприяє певним трансформаційним процесам у змістовій складовій ФО, до творення індивідуально-авторських фразеологічних одиниць.

Л і т е р а т у р а :

1. *Абреимова Г. Н.* Особенности окказионального и индивидуально-авторского преобразования семантики фразеологических единиц // Проблемы русского и общего языкознания: межвузовский сборник научных трудов, посвященный 70-летию со дня рождения профессора В. И. Казариной. – Вып. 7. – Елец : ЕГУ им. И. А. Бунина, 2009. – С. 93-98.
2. *Бахмутова Е. А.* Выразительные средства русского языка. – Изд-во Казанского ун-та, 1967. – 166 с.
3. *Білоноженко В. М., Гнатюк І. С.* Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К. : Наук. думка, 1989. – 156 с.
4. *Брагина А. А.* Как понимать вариантность фразеологизма? // Слово в грамматике и словаре. – М. : Наука, 1984. – С. 180-183.
5. *Давідовіч С.* Горкая кропля: Вершы, гумарэскі, паэмы. – Мн. : Маст. літ., 1997. – 314 с.
6. *Дубинский И. В.* О смысловых изменениях фразеологических единиц в контексте // Вопросы стилистики. – Изд-во Саратовского ун-та, 1962. – Вып. I. – С. 65-72.
7. *Жук К.* Галгофа: Вершы і паэмы. – Мн. : Маст. літ., 1997. – 254 с.
8. *Жуков А. В.* Очерки по фразеологической семантике. – Великий Новгород : НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2008. – 159 с.
9. *Маркітантов Ю. О.* Актуалізація фразеологізмів у поетичному мовленні Кастуся Жука // Слово в языке и речи: Межвузовский сборник научных трудов в честь 70-летия доктора филологических наук профессора О.И. Литвинниковой. – Елец : Елецкий государственный университет им. И. А. Бунина, 2009. – С.217-221.
10. *Мелерович А. М., Мокиенко В. М.* Фразеологизмы в русской речи. Словарь: Около 1000 единиц. – 2-е изд., стереотип. – М. : Русские словари, Астрель, 2001. – 856 с.
11. *Мокиенко В. М.* Образы русской речи: Историко-этимологические очерки фразеологии. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 280 с.
12. *Обдуллаев А. Р.* Фразеология: внутренняя форма единиц. – Ургенч, 1996. – 158 с.
13. *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.
14. *Шанский Н. М.* Фразеология современного русского языка. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. школа, 1985. – 160 с.
15. *Kwaszq N.* Актуализация ФЕ последнего десятилетия (по страницам “Нижегородской правды”) // Nowa frazeologia w nowej Europie. Новая фразеология в новой Европе. Neue Phraseologie im neuen Europa. Słowo. Tekst. Czas. VI: Tezy referatów międzynarodowej konferencji naukowej, Szczecin, 6-7 września 2001 r. / Pod redakcją Hany Waltera, Walerija Mokijenki i Michaiła Aleksiejenki. – Greifswald, 2001. – С. 78-79.

Маркитантов Ю. А., Маркитантова В. Ю. Лексическая субституция фразеологизмов в белорусской поэтической речи.

Статья посвящена анализу проблем актуализации фразеологических единиц путем лексической субституции в поэтической речи современных белорусских поэтов. Подчеркивается необходимость разграничения лексической вариантности и лексической замены компонентов.

Ключові слова: фразеологізм, варіантність, лексическая субституция, поэтическая речь.

Markitantov Y. A., Markitantova V. Y. Lexical substitution of phraseological units in Belorussian poetical language.

The article is dedicated to the analysis of phraseological units' actualization by means of lexical substitution problems in the poetical language of modern Belorussian poets. The necessity in differentiating of lexical variance and lexical replacement of components is specified.

Key words: phraseological unit, variance, lexical substitution, poetical language.

Мацько Л. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ЛІНГВОСОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ “СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ-20”

*Спочатку було Слово, і Слово було у Бога,
і Бог був це Слово. Все було спочатку у Бога.
Усе через Нього почало бути, і ніщо
без Нього не почало бути, що почало бути.
У ньому було життя, і життя було світлом для людей;
і світло у темряві світить, і темрява не огорнула його.
Був чоловік, посланий від Бога, Ім'я його Іоанн.
Євангеліє від Іоанна (1:1)*

У статті в соціолінгвістичному, лінгвокультурологічному, освітньо-дидактичному аспектах розглядається тлумачний “Словник української мови” у 20 томах як сучасний інноваційний лексикографічний ресурс.

Ключові слова: діалог культур, національна ідентичність, лінгвокультура, лінгвостилістика.

Наперекір глобалізаційним вітрам, що нівелюють усе національне, людина прагне вистояти, залишитись сама собою з тим, що дороге її серцю. Звідси посилюється прагнення до відродження і розвитку національних мов, повернення історичної пам'яті, збереження культур і впровадження